

GÜLARA ƏLVAN QIZI ƏLİYEVƏ
Gəncə Dövlət Universitetinin baş müəllimi
e-mail: gularaalvan@gmail.com

ÇAR RUSİYASININ ŞİMALI AZƏRBAYCANDA YÜRÜTDÜYÜ TƏHSİL SİYASƏTİNƏ DAİR (XIX əsrin 20-60-cı illəri)

Açar sözlər: təhsil, müstəmləkə siyasəti, qəza məktəbi, popeçitel, departament, inspektor, təhsil əsasnaməsi, canişin.

Ключевые слова: образование, колониальная политика, уездная школа, попечитель, департамент, инспектор, устав образования, наместник.

Key words: education, colonial politics, district school, custodian, department, inspector, educational charter, governor-general.

Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra çar hökuməti müstəmləkə altına aldığı ərazilərdə özünün siyasi və iqtisadi dayaqların möhkəmlənməsinə yardım etməyə qadir olan məmurlar ordusu hazırlamağı təmin edən yeni təhsil sisteminin tətbiq edilməsi zərurəti ilə qarşılaşdı. Çarizmin Şimali Azərbaycandakı məktəb siyasəti imperiyanın milli müstəmləkə siyasətinin tərkib hissəsi idi. Müstəmləkə ucqarların ruslaşdırılmasında təsis olunacaq yeni məktəbləri rusdilli olması çox vacib idi. Bu dövr xalqımızın maarifçilik tarixində rusdilli məktəblərin təşkili və genişləndirilməsi ilə yanaşı, ənənəvi təhsil formalarının saxlanması ilə xarakterizə olunur.

Çar hökumətinin yerli xalqları itaət altında saxlamaq, müstəmləkəçiliyə qarşı üsyanların qarşısını almaq və nəticə etibarilə ruslaşdırma siyasətini reallaşdırmaq və onları Rusiyaya yaxınlaşdırmaq məqsədilə Şimali Azərbaycanda məktəblər açmaq meylini gücləndirirdi. Qafqaz xalqlarının silah gücü ilə həmişəlik istila etməyin mümkün olmadığı qənaətinə gələn admiral Mordvinov yazırdı: «Yerli əhalinin adətlərinə müvəffəqiyyətlə təsir göstərmək və bizim adət və qaydaları onlara aşılamaq üçün gənc knyazların və xalq ağsaqqallarının uşaqlarını tərbiyə etmək məqsədilə bizim məktəbləri şəhərlərə gətirmək faydalı olardı. Həm də bu məktəbləri elə təşkil etmək lazımdır ki, orada yerli əhali özünün adət-ənələrini, qayda-qanunlarını görsün» [1, s. 952].

Şimali Azərbaycanın mərhələlərlə işğalın gedişində işğal olunmuş ərazilərdə təsis edilmiş hərbi və mülki idarələrdə Azərbaycan dilinə və bu dili bilən tərcüməçilərə böyük ehtiyac yaranmışdı. A.P.Yermolovun 1819-cu ilin yanvarın 21-də Xalq Maarif nazirliyinə ünvanladığı açıqcasında yazırdı: «Hal-hazırda istər Gürcüstan daxilində, istərsə də qonşu dövlətlərlə yaranmış əlaqələr Azərbaycan dilini bilən bacarıqlı adamlara və tərcüməçilərə tələbini artırmışdır və onlar olmadan mümkün deyildir» [2, s. 134]. 1823-cü ildə Cavanşir qəzasında ilk Zemski normal məktəbi açılır. İldə hökumət tərəfindən 1490 rubl ayrılan həmin məktəbdə 23 oğlan təhsil alırdı» [3, s. 4]. Bu tip məktəbin asılması yoxlama məqsədilə edilmişdi. Məktəb müvəffəqiyyət qazansaydı bu işin davam etdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Rusiya xalq maarifi naziri Şişkov 1825-ci ilin aprelində general Yermolova göndərdiyi xüsusi açıqcasında onu əmin edirdi ki, maarif və məktəb vasitəsilə yerli əhalinin imperiyaya məhəbbətini oyatmaq üçün ondan asılı olan hər şeyi edəcəkdir. O, həmçinin Yermolovun məktəb üçün pul vəsaiti tələbini ödəməyi öhdəsinə götürürdü [2, c. 143, 10, s. 14].

Tiflis hərbi qubernatoru, general-adyutant N.M.Sipyagin 1827-ci ilin oktyabrın 10-da 359 sayılı rəsmi açıqcasında Cənubi Qafqazın bir sıra şəhərlərində, o cümlədən azərbaycanlıların yaşadıkları Nuxa, Şuşa, Bakı və Qubada, habelə Qazax, Borçalı və Şəmşəddil distaqsiyalarında məktəblərin açılması ideyası ilə çıxış edirdi. Qubernator yazırdı: «Mənim qənaətimə görə təklif olunan məktəblərdə baş və kiçik olmaqla iki müəllim kifayət edir. Hesab, tatar və rus dilləri tədris olunacaq həmin məktəblərin müəllimlərinə 300 və 250 gümüş rubl maaş vermək olar» [4, s. 62]. Tiflis hərbi qubernatorunun, habelə Qafqaz tədris popeçitelinin təklifləri və özünün əlavələri edilməklə qraf Paskeviç tərəfindən Cənubi Qafqazda qəza məktəblərinin açılması haqqında əsasnamə layihəsi

hazırlanır. Qraf Paskeviç maliyyə naziri knyaz Livenə ünvanladığı 1829-cu il 25 aprel tarixli 254 sayılı açıqçada yazırdı: «Mən yerli vəziyyəti təsvir edərək, hərbi qubernatorun əsaslı şəkildə şərh edilən təklifləri ilə tamamilə razıyam» [4, s. 66]. Onun təkliflərinə bəzi əlavələrin edilməsinin vacib olduğu qənaətinə gələn Paskeviç göstərirdi ki, Qazaxda və Kutaisidə açılacaq məktəblərdə 150 şagird deyil 100 şagird olmalıdır. «Mən Dərbənddə qəza məktəbinin açılmasını vacib hesab edirəm. İrəvanda 100, Naxçıvanda 50, Ordubadda 50 və Küləpədə 50 şagirdin təhsil ala biləcəyi qəza məktəbləri açılmalıdır. Bütün xalq maarifi tədbirlərini müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün mən buranın tədris müəssisələrinin müdirlərinin (popeçitel) səlahiyyətlərini böyük məmnuniyyətlə üzərimə götürərək hökumətin təklif etdiyi tədbirləri, tədris müəssisələrinin təsis komitəsinin ədalətli iradlarını və gen-adut. Sipyagin qəza məktəbləri yanında kənd təsərrüfatı və bağçılıq kurslarının açılması haqqındakı təklifini həyata keçirməyə çalışacağam» [4, s. 66]. Nəhayət mərkəzi hökumət 1829-cu ilin avqustun 5-də qraf Paskeviçin tərtib etdiyi əsasnamə layihəsi təsdiq edərək qanuniləşdirilir [5, s. 3060]. Əsasnaməyə görə qəza məktəblərinə hər cür azad ailəyə mənsub olanların uşaqları daxil ola bilərdilər. Bu məktəbləri təsis etməkdə məqsəd yerlərdə ilkin savad yaymaq idi (maddə 28).

Qəza məktəblərinin hər biri iki sinifdən ibarət olub, iki müəllimə malik idi. Bunlardan biri Cənubi Qafqaz məktəbləri direktorunun təyinatı ilə həm də məktəbin nəzarətçisi vəzifəsini icra edirdi. Həmçinin ruhanilərdən seçilmiş şəriət müəllimi olmalı idi (maddə 29).

Qəza məktəblərində şəriət və müqəddəs tarix, qiraət, hüsrxətt, hesabdən ilk dörd əməliyyat, rus dili, yerli dil fənləri tədris edilməli idi (maddə 32).

Qəza məktəblərinə daxil olanlardan savad və bilik tələb olunmurdu. Bu məktəblər öz huquq və üstünlüklərinə görə imperiyanın müvafiq müəssisələri ilə eynigüclü idi.

Cənubi Qafqaz qəza məktəblərinin 1829-cu il əsasnaməsi mahiyyət etibarilə, özünün ümumi cəhətlərinə, o cümlədən iş yerləri və müəllimlərinin təlimatı və təminatına görə imperiya gimnaziyalarının təsis edilməsi haqqındakı 1828-ci il 8 dekabr tarixli əsasnaməsinə uyğun gəlirdi.

Şimali Azərbaycanda Yelizavetpol və Cəlaloğlu (indiki Stepanavan—R), Şamaxı və Naxçıvanda açılacaq məktəblərin hər birinə 3800 rubl məbləğində maliyyə vəsaiti ayrılmalı idi [4, s. 68]. Bunun 1000 rublu birinci və ikinci sinif müəllimlərinə, 250 rubl müəllimlərdən birinə nəzarət məqsədilə təsis olunmuş nəzarətçiyə, 600 rubl ilahiyyat və ana dili müəllimlərinə, 50 rubl şagirdlərə mükafat üçün, 150 rubl kitabxana və tədris vəsaiti üçün, 750 bina kirayəsi, xidmətçilər və digər xərclər üçün ödənilməli idi [6. v. 78 arx.]. Əsasnamə üzrə Cənubi Qafqazda açılacaq qəza məktəbləri üçün Maliyyə Nazirliyi tərəfindən ayrılan vəsaitin gecikdirilməsi və 1830-cu ilin sertyabrında məktəblər idarəsinin şərəncamına verilməsi, məktəblər üçün müvafiq binaların əldə edilməməsi, Rusiyadan müəllim kadrların dəvət edilməsinin ləngidilməsi qəza məktəblərinin açılmasına əngəl törətmişdi.

Qəza məktəblərinin təhsil məzmunu Rusiyadakı məhəllə məktəblərinin təhsil məzmunu səviyyəsində olması yerli xan, bəy, tacir və məmur uşaqlarına təhsil vermək üçün kifayət etmirdi. Təhsilin məzmunundakı səthilik qəza məktəblərinin Rusiya məktəbləri nümunəsində üç sinifli məktəblərə çevirmək, məktəbləri təkmilləşdirmək vacibliyi meydana çıxdı.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, hələ 1816-cı ildən Tiflisin real məktəblərində, 1828-1830-cu illərdə azərbaycanlı girov uşaqlar üçün «amanatlar məktəbi»ndə təlim rus dilində olmaqla Azərbaycan dilinin oxusu, yazısı da tədris olunurdu [7, s. 8].

1835-ci ilin mayın 12-də təsdiqini tapmış «Cənubi Qafqaz diyarında tədris məktəblərinin təkmilləşdirilməsinə dair layihə»də [4, c. 97-99] Şamaxı, Quba, Dərbənd, Naxçıvan və Lənkəranda qəza məktəblərinin açılması nəzərdə tutulurdu. Rusdilli tədris müəssisələrinin təkmilləşdirilməsinin əsas məqsədi mövcud və yeni açılacaq qəza məktəblərini bitirənlərin Tiflis gimnaziyasında təhsilinin davam etdirməyə hazırlamaqdan ibarət idi. Əsasnaməyə görə qəza məktəblərini hər biri üç sinifdən ibarət olub, birincisi hazırlıq sinfi hesab olunurdu. Hazırlıq sinfində dərsləri yuxarı sinifdə daha yaxşı oxuyan şagirdlər tərəfindən dərs demək üsulu tətbiq olunmağa başlandı. İki yuxarı siniflərdə şəriət, rus dilinin qrammatikası, coğrafiya, tarix, hesab və həndəsədən başlanğıc kurs, hüsrxətt, rəsm və rəsmxətt fənlərinin, həmçinin yerli dillərin tədrisi təsdiq olunmuşdu. Beləliklə, qəza məktəblərinin rus dili, hesab, hüsrxətt və şəriətdən ibarət olan tədris proqramı tarix, coğrafiya və həndəsəyə giriş kimi

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

fənlər hesabına genişləndirildi [8, s. 182]. Cənubi Qafqazda Azərbaycan dilinin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayan çar məmurları Azərbaycan dilini ayrıca bir fənn kimi Tiflis, İrəvan, Dərbənd, Kutaisi, Qori, Stavropol və digər şəhərlərin dövlət məktəblərinin tədris planına daxil etmişdi. Digər millətlərdən, ilk növbədə isə ruslardan olan şagirdlərin Azərbaycan dilini öyrənməsinə xüsusi fikir verilirdi. Tiflis gimnaziyasında Azərbaycan dilini yaxşı öyrənən şagirdlərin təriflənməsi, lazım gələrsə, qızıl və gümüş medallarla mükafatlandırılması məktəblərin 1835-ci il əsasnaməsində ayrıca qeyd edilirdi [9, s. 97].

Cənubi Qafqazda xalq maarifi və mövcud məktəblərin idarə edilməsi üçün xüsusi idarələrin olmaması artmaqda olan məktəb şəbəkəsi xalq maarifinə rəhbərliyi yaxşılaşdırmağı və Rusiyanın özündə olduğu kimi təhsil idarəsinin təsis edilməsini tələb edirdi. Şimali Azərbaycanın işğalından sonra bu işlə ilk əvvəl burada müxtəlif vəzifələri icra edən çar ordu generalları, bir qədər sonra isə Cənubi Qafqazın məktəblər direktorluğu məşğul olurdu. Cənubi Qafqazın məktəblər direktorluğu bütün məsələləri Baş hakimlə həll etdiyi halda, Baş hakim öz növbəsində Rusiya Xalq Maarif Nazirliyinə müraciət etməli olurdu.

1839-cu ildə Xalq Maarifi Departamentinin vitse-direktoru, mülki müşavir P.Qayevskinin Tiflisə göndərməklə Xalq Maarif naziri S.S.Uvarov ona Cənubi Qafqazda yeni təhsil dairəsinin təsis məsələləri ilə məşğul olmaq və mülahizələrini bildirməyi tapşırırdı. P.Qayevski həmin ilin noyabrın 30-da Xalq Maarif nazirinə ünvanladığı gizli məlumatında Cənubi Qafqazda xüsusi təhsil dairəsinin yaradılmasını və bununla yanaşı Rusiyadakı təhsil müəssisələrindən fərqli olaraq Cənubi Qafqaz təhsil dairəsi işçi ştatının ilk əvvəl popeçitel (müdür) və onun köməkçisindən, həmçinin bir neçə dəftərxana işçisindən ibarət olmaqla kifayətlənməyi lazım bilirdi. Mülki müşavir üçün önəmli məsələ təhsil dairəsinin Tiflisdə deyil, Stavropolda olması idi [6. v. 2 arx.].

Cənubi Qafqaz məktəblər direktoru, saray müşaviri N.Knopfun tərtib etdiyi layihədə də Cənubi Qafqazda xüsusi təhsil dairəsinin yaradılmasının vacibliyi göstərilirdi. Layihəyə görə yaradılacaq Cənubi Qafqaz təhsil dairəsi bütün tədris müəssisələrindən, o cümlədən Şamaxıda bir gimnaziya və Naxçıvan, Yelizavetpol, Şuşa, Nuxa, Bakı, Dərbənd qəza məktəblərindən ibarət olması nəzərdə tutulurdu. Şamaxı gimnaziyasının ştatı inspektordan, 5 baş və 6 kiçik müəllimdən, rəsm, rəsmxətt və hüsnxətt habelə şəriət müəllimindən ibarət təklif olunurdu. Müsəlman şəriət müəllimi eyni zamanda gimnaziyanın yanında açılan pansion nəzdində nəzarətçi idi. Təhsil kursu 7 sinifdən ibarət olub hər biri bir il davam edirdi. Birinci sinifdə dərslər yuxarı siniflərin yaxşı oxuyan şagirdlər tərəfindən keçirilməli idi [10, s. 38].

Hökmrən idarə üsulunun çarizmin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda siyasi dayaqların möhkəmləndirilməsinə cavab vermədiyindən 1840-cı ilin aprelin 10-da Cənubi Qafqazda inzibati islahat haqqında qanun verildi. Qanuna görə komendant üsul-idarəsi ləğv olunmuş və Ümumrusiya inzibati sistemi yaradılmışdı [11, s. 133]. Edilən inzibati dəyişikliklər Cənubi Qafqazda tədris prosesinə təbii ki, təsirsiz ötürməmişdi.

Neydqard tərəfindən hazırlanmış yeni əsasnamə layihəsində əsas diqqət müəllim kadrlarının hazırlıqsızlığına və çatışmazlığına yönəldilmişdi. Neydqard 1845-ci ilin yanvarın 5-də Rusiya Xalq Maarif Nazirliyinə ünvanladığı açıqcadə bu məsələ ilə bağlı yazırdı: «Müəllimlik vəzifəsində işləyənlərin böyük hissəsi nə ali, nə də orta təhsilə malik deyildir. Ona görə də onlar öz arzu və istəklərindən asılı olmayaraq, gözlənilən nəticəni əldə edə bilmirlər. Bunlar həm təcrübəsiz olduqlarından, həm də elmin tədrisi ruhunu, üsulunu anlamadıqlarından dərslərinə keyfiyyətli istiqamət verə bilmirlər» [6. v. 1 və arx.]. Yeni əsasnamə layihəsi Qafqazda canişin təyin olunmuş M.S.Voronsova 1845-ci ilin sonlarında təqdim olunmuşdu. Knyaz M.S.Voronsov yazırdı: «1845-ci ildə komitə tərəfindən tərtib olunmuş Cənubi Qafqaz məktəbləri haqqında layihə əsasnaməsi mənə təqdim olunanda, onun müzakirəsini keçirmək üçün Baş İdarə Şurasına təqdim etdim» [12, s. 125]. Baş İdarə Şurasının üzvü, Cənubi Qafqaz tədris hissəsi rəisi Semyonova bəzi düzəlişlər edilməsi və Voronsovun iradları nəzərə alınmaqla layihənin tamalanmış mətninin hazırlanması həvalə edilmişdi. Semyonova görə Cənubi Qafqaz diyarının Rusiya üçün nə olması, yerli xalqları Rusiya ilə yaxınlaşdırmaq üçün onların təhsilinə hansı istiqaməti vermək məsələləri hələ də həll edilməmiş

qalırdı. «Şübhə yoxdur ki, yuxarıda göstərilən tədbirlər müsəlman bəylərini uşaqlarını məktəbə göndərməyə vadar edəcək, müsəlman rus, gürcü və digər xristian uşaqları ilə birlikdə 3-4 il bir yerdə olmaqla rus dilini öyrənəcək və beləliklə də öz dini fanatizmini itirəcək və necə deyirlər ruslaşacaq. Hökumətin bu diyara münasibətində başlıca mənafeyi də elə bundan ibarətdir» [6. v. 121 arx.].

Həmçinin göstərilən tədbirləri məktəblərdə həyata keçirən müəllim məsələsi həll olunmamış qalırdı. Bu cəhəti diqqət mərkəzinə çəkən Qafqaz Komitəsinin rəhbəri A.Çernışev 1847-ci ilin fevralında Rusiya Xalq Maarif naziri qraf Uvarova yazırdı: «Hazırlanan layihəni həyata keçirməzdən əvvəl Cənubi Qafqaz diyarı üçün bacarıqlı müəllimlər hazırlamaq gərəkdir. ... yaxşı müəllim olmadan, tərtib edilən layihə gözlənilən nəticəni verməyəcəkdir, ona görə də Qafqaz diyarında xüsusilə yerli dillərə yaxşı bələd olan müəllimlərin olması lazımdır» [6. v. 1 arx.].

Qafqaz canişininə 1846-cı ilin yanvarın 16-da geniş səlahiyyətlər verilməsi, onun bilavasitə çarın tabeliyinə keçməsi canişinə Qafqazda bir sıra yenilikləri həyata keçirmək hüququnu verirdi. Bundan istifadə edən qraf M.S.Vorontsov Cənubi Qafqazda inzibati-ərazi dəyişiklikləri etdi [11, s. 133]. Bununla əlaqədar olaraq qəza məktəblərinin məzmununda bir daha dəyişikliklərin edilməsi vacibliyi ortaya atıldı. Knyaz M.S.Voronsovun Cənubi Qafqazda çarizmin siyasətinə, ölkəni idarə etmək üçün yararlı məmurlar hazırlamağa, Cənubi Qafqaz diyarı üzrə xüsusi tədris dairəsi yaratmağa, Cənubi Qafqaz diyarını imperiyanın digər hissələri ilə birləşdirməyə, mövcud tədris planında rus dilinin, həmçinin yerli dillərin öyrədilməsini gücləndirməyə dair bu və ya digər prinsiplər əsasında, 1848-ci ilin dekabrın 18-də Cənubi Qafqaz məktəblərinin yeni əsasnaməsi qəbul edildi [12, s. 126-127].

Cənubi Qafqaz diyarında tədris hissəsinin qənaətbəxş şəkildə olmamasını ədalətsizlik kimi qeyd edən [12, s. 126] canişin M.S.Voronsov tədris müəssisələrinə nəzarət edən ayrıca qurumun olmasını özünün mərkəzə ünvanladığı açıqçalardan birində bildirirdi. Əsasnaməyə görə dərslər vəsaitlərin qabaqcadan təyini üçün xüsusi komitə təsis edilməli idi. Komitənin vəzifəsi Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş dərslərlərin «şagirdlərin tələbinə və onlara çatdırılmasına, bu diyar üçün vacib bilinən dərslərlərin təyinatına» uyğunlaşdırmaq idi. Lakin komitə lazımı vəsaitin, ilk növbədə rus dili dərslərlərinin düzgün təyinatın öhdəsindən gələ bilmədiyinə görə tezliklə bağlanmışdı [13, s. 32, 33].

1848-ci ilin dekabrın 18-də təsdiq edilən Cənubi Qafqaz məktəblərinin yeni əsasnaməsi əsasında Qafqaz Tədris Dairəsi təsis edilir. Əsasnamə Cənubi Qafqazı beş direksiyyaya bölürdü. Əsasnaməyə görə Şamaxı, Nuxa, Dərbənd, Quba, Bakı, Lənkəran və Şuşa məktəbləri Şamaxı—Dərbənd məktəblər direksiyasının, Yelizavetpol, Naxçıvan və İrəvan məktəbləri isə Tiflis məktəblər direksiyasının sərəncamına verilir.

1848-ci ilin Cənubi Qafqaz məktəbləri haqqında əsasnamə geriye atılmış addım kimi dəyərləndirmək olar. Əsasnaməyə görə məktəbin tədris proqramında bəzi ixtisarlardan edilmiş və «dəftərxana qaydaları haqqında qısa anlayışla» tamamlanmışdı [13. часть 41, отдел 1]. Əsasnamədə Şimali Azərbaycanda Qubada və Lənkəranda iki yeni qəza məktəblərinin açılması bir daha təsdiq olunsa da, bu öz həllini tapmadı. Məktəblərin açılması vəsaitin olmaması bəhanəsi, əslində isə xəzinəyə zərər vurmamaq siyasəti ilə əlaqədar olaraq yenə də dayandırıldı.

Yerli əhəlinin hakim zümrəsi içərisindən dövlətə sədaqətlə xidmət etməyə hazır olan məmurların yetişdirilməstə istiqamətində görülən tədbirlərdən biri də «Qafqaz təqaüdü»nün təsisi edilməsi oldu. 1849-cu il iyunun 11-də «Qafqazlıların və Cənubi qafqazlılarının imperiyanın ali və orta ixtisas məktəblərində xəzinə hesabına tərbiyə olunması haqqında əsasnamə» verildi. Əsasnamədə bu tədrisin məqsədləri açıq şəkildə göstərilirdi. Əsasnaməyə görə «Qafqaz və Cənubi Qafqazın imtiyazlı zümrəsinin uşaqlarının Qafqaz və Cənubi Qafqazda müxtəlif vəzifələ və hətta ali vəzifələlərə hazırlanması, tacir və digər zümrələrin uşaqlarına ölkənin ticarəti və sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün təhsil verilməli» idi [14, s. 141].

Məktəblərdə yerli müəllim kadrların hazırlanması probleminin yaranması, habelə bir sıra qəzalardan qəza məktəblərini açılması haqqında gələn müraciətlər və s. mövcud əsasnaməyə yenidən baxılması və bir sıra dəyişikliklərin edilməsi vacibliyini ortaya qoymuşdu. 1853-cü ilin oktyabrın 29-da «Qafqaz dairəsi və ona tabe olan tədris müəssisələri» haqqında əsasnamə sınaq məqsədi ilə dörd il

müddətinə təsdiq olundu. Senatın qənaətinə görə əsasnamənin mahiyyəti «Qafqaz dairəsi tədris müəssisələrinin quruluşunu daxili quberniyalardakı müəssisələrdə tətbiq edilən quruluşa yaxınlaşdırmaq, beləliklə, Rusiyanın digər hissələrində mövcud olan xalq maarif sistemini tədricən Qafqazda da tətbiq etmək idi» [10, s. 176].

İrticanın zəifləməsi ilə əlaqədar olaraq 1853-cü il əsasnaməsilə əvvəlki əsasnamədə ixtisar edilmiş fənlər bərpa olundu və fənlərin sayı şəriət, rus dili, coğrafiya, tarix, qanunşünaslıq, yerli dil, hüsnxətt və rəsm olmaqla 9 oldu. Hər bir məktəbin illik xərci xəzinədən olub, gümüş pul ilə ildə 10 300 rubl idi [14, s. 141]. Yeni əsasnaməyə görə Qafqaz Tədris Dairəsi Tiflis, Kutaisi, Stavropol və Qara dəniz sahilindən ibarət dörd direksiyaya bölünürdü. Burada Şimali Azərbaycan məktəblərinin əksəriyyəti Tiflis məktəblər direksiyasına, İrəvan quberniyası məktəbləri isə Kutaisi məktəblər direksiyasının tabeliyinə verildi. Şamaxı qəza məktəbinin isə 4 sinifli ali ibtidai məktəbə çevirməyə rəvac verdi (15, s. 15). Əsasnamə Quba, Lənkəran və Ordubadda qəza məktəbləri deyil, ibtidai məktəblərin açılmasına icazə verirdi. Tədris planına şəriət, rus dilində oxu və yazı, yerli dildə oxu və yazı, hesabdən ilk dörd əməliyyat salınmışdı Rus dili müəllimi vəzifəsinə gimnaziya məzunlarından, bunlar olmadıqda qəza məktəblərini bitirənlərdən təyin olunurdu. Məktəbə rəhbərlik bir qayda olaraq rus dili müəlliminə həvalə olunurdu. Şəriət və Azərbaycan dili Qafqaz Tədris Dairəsinin təsdiqi ilə yerli axund və ya mollalar tərəfindən tədris edilirdi. Məktəb illik xərci 850 rubl olub xəzinədən ödənilirdi [16, s. 59].

Qafqaz məktəblərinin yeni əsasnaməsi 1860-cı ilin iyulun 2-də təsdiq edildi. Əsasnamədə tədris müəssisələrinin dərəcələr üzrə bölünməsinin bütün sistemə və onun daxili strukturuna toxunulmadı və nəticə etibarlı ilə Qafqaz Tədris Dairəsini buraxıldı. Məktəblərin idarə edilməsi qubernator və vilayət rəislərinə tabe edildi və əlavə olaraq Terek, Bakı və İrəvan məktəb direksiyaları yaradıldı. Burada Bakı dörd sinifli ali ibtidai məktəbi, Nuxa, Şamaxı, Şuşa qəza və Quba, Lənkəran ibtidai məktəbləri Bakı məktəblər direksiyasının, Yelizavetpol qəza məktəbi Tiflis məktəblər direksiyasının, Naxçıvan, İrəvan qəza və Ordubad ibtidai məktəbləri isə İrəvan məktəblər direksiyasının tabeliyinə verilmişdi. Dərbənd qəza ibtidai məktəbi Dağıstan rəisinə tabe idi [17, s. 189]. Bununla yanaşı xüsusi məktəblər, cəmiyyət və məscid məktəbləri, habelə tədris işi ilə məşğul olanlar da müvafiq direksiyalara baxırdı. Lakin bu tədris-inzibati islahat təcrübəsi müvəffəqiyyətsizliyə düşər oldu. İslahat məktəblərin və şagirdlərin say tərkibinə müsbət təsir göstərməsinə baxmayaraq, məktəblərin məktəb işindən səriştəsi olmayan və bilavasitə özlərinin vəzifələri ilə yüklənmiş «müəllimlərə» tapşırılması tamamilə gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxartmışdı [18, s. 40]. Fəaliyyətdəki məktəblərdəki hökm sürən acınacaqlı vəziyyət 1865-ci ilin əvvəllərində Qafqaz məktəbləri direktorlarını bir araya gətirmişdi. Tiflis şəhərində keçirilmiş konfransda əsas məsələ Qafqaz məktəblərinin yenidən qurulmasını və yeni əsasnamə layihəsini müzakirə etmək idi. Layihə 1867-ci ilin iyunun 25-də mərkəzi hökumət tərəfindən bəyənilərək, yenə də sınaq məqsədi ilə üç il müddətinə təsdiq olundu. Əsasnaməyə əsasən tədris müəssisələri və pansionlar şəbəkəsi genişlənməli, pansionlarda tərbiyə məqsədilə rəsm, gimnastika, sənətkarlıq, bağçılıq, bostançılıq, nəğmə, oyun və musiqi məşğələləri təşkil edilməli idi. Əsasnamə ilk dəfə olaraq təhsil haqqını tətbiq etdi. Bununla da təhsil dairəsinin maliyyə vəsaiti iki dəfədən çox artırılmış oldu [15, s. 61-62].

Qafqaz Tədris Dairəsi bərpa edildi və əsasnaməyə görə onun nəzdində 6 direksiya, o cümlədən inzibati mərkəzi Bakı şəhərində olmaqla Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti xalq məktəblər direksiyasına və inzibati mərkəzi İrəvan şəhərində olmaqla İrəvan—Yelizavetpol quberniyaları xalq məktəblər direksiyası yaradılırdı. Zaqatala məktəbləri bir müddət Kuban vilayəti xalq məktəbləri direksiyası, sonralar yenə də Tiflis məktəblər direksiyası tabeliyinə verildi. 1867-ci il əsasnaməsi Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda sınaq məqsədi ilə keçirilmiş sonuncu məktəb qanunu oldu.

Cənubi Qafqaz tədris müəssisələri haqqında 1829-cu və 1835-ci illər və Qafqaz tədris dairəsi haqqında 1848-ci və 1853-cü illər əsasnamələri hər bir məktəb yanında fundamental kitabxanaların olmasını nəzərdə tuturdu. Kitabxanaların komplektləşdirilməsi üçün hər il qəza məktəblərinə 50 rubl, Şamaxı ali 4 sinifli məktəbinə 70 rubl müəyyən olunmuşdu [19, s. 88-90]. İbtidai məktəblərdə isə

kitabların alınması üçün məbləğ ümumi məxaricin tərkibində ayrıca müəyyən olunurdu [20, s. 91]. XIX əsrin 20-60-cı illərində həyata keçirilən məktəb əsasnamələri təcrübə xarakteri daşıyırdı və əsasında irticaçı pravoslavlıq, mütləqiyyət və xalqçılıq prinsipi dayanan məktəb siyasəti müstəmləkə qanunlarına söykənirdi. Əsasnamələr çarizmin müstəmləkə maraqlarını özündə ehtiva edirdi və yerli müsəlman əhalisi içərisində siyasi cəhətdən etibarlı tərəfdarlar yetişdirməyə yönəldilmişdi.

Hələ XIX əsrin əvvəllərində Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda milli-dini məktəblərin nəzarətə götürülməsi məsələsi qaldırılmışdı. Milli-dini məktəblərin fəaliyyətini nəzarətə almaq niyyəti ilə Sisianov işğal olunmuş Qazax distansiyasında kəndləri üç hissəyə bölməklə hər birində üç mollası olan məscid tikməyi və bu məscidlərin nəzdində rus dili fənni də tədris olunan məktəblərin açılmasını təklif edirdi [21, s. 565].

Şimali Azərbaycanın işğalından sonra Qafqazdakı çar generalları xarici dinlərə nəzarəti gücləndirməyini burada xarici dinlər idarəsinin təsis edilməsində görürdü. Bu məqsədlə Təbriz müctəhidi Ağa Mir Fəttah Rusiyaya dəvət olunmuşdu. Şəxsən çar tərəfindən qəbul edilən Ağa Mir Fəttaha almazla bəzədilmiş birinci dərəcəli müq. Anna ordeni, 5 min gümüş rubl dəyərində müxtəlif qiymətli mahud və digər növ parçalar, 1 500 gümüş rubl yol xərci habelə müsəlman əyalətlərin birində 15 kənd hədiyyə verilmiş [4, s. 318] və Xəzər dənizi ətrafı əyalətlərin və Cənubi Qafqazın şiə təriqəti dini rütbələrinə nəzarət edən baş ruhani vəzifəsinə təyin olunmuşdu [4, s. 313]. O, müsəlman məktəblərində tədris edilən fənlərin nəzarətinə diqqət yetirməsini, mollalar tərəfindən məktəbi bitirmiş şagirdlərin xarici müsəlman dövlətlərinə oxumağa göndərilməsinə qadağa qoymasını özünün qraf Paskeviçə ünvanladığı məktublərin birində göstərirdi [4, s. 315].

Qraf Paskeviçdən 1829-cu ildə müsəlman ruhaniliyi və müsəlman idarəçiliyi haqqında rəyinin göndərilməsini tələb olunduqda o, Mir Fəttahın fəaliyyətini məlumatlandırmaqla kifayətlənirdi [9, s. 338].

Paskeviç nəhayət həmin ildə Zaveleyskinin başçılığı altında müsəlman ruhaniliyi haqqında əsasnamənin hazırlanması üçün xüsusi komitə yaratmışdı. Lakin komitənin dörd il müddətində işləyib hazırladığı əsasnamə mükəmməl olmadığına görə bu komitə buraxılır. Baron Rozen belə əsasnamənin hazırlanmasını Kazaçenkoya həvalə etmişdi. Bu layihə ilə razılaşmayan senator Qann onu geri Qolovinə qaytarmışdı. 1838-ci ildə yeni layihənin işlənməsini Çıxaqova tapşırılmışdı. Çıxaqovun layihəsi mürtəcə xarakteri daşdığından qəbul olunmur [22, s. 308-309]. Sonrakı illərdə də bu məsələyə etiyatla yanaşmağa başlanıldı. Voronsov özünün üç illik hesabatında müsəlman ruhanilərinin hüquqlarını məhdudlaşdırmaq məsələsinə münasibətdə yazırdı «müsəlman ruhaniliyi hüquqlarının cüzi məhdudlaşdırılmasına, hökumətin müsəlman dinin sıxışdırılması niyyəti kimi baxar və bu da bizim üçün ziyan gətirən fanatizmin yayılmasına bəhanə ola bilər» [12, s. 857]. Qafqaz canişinliyi tərəfindən 1848-ci ildə yeni layihənin hazırlanması işini Xanikovun öhdəsinə buraxır. Xanikovun layihəsi də bəyənilmədiyi üçün qəbul olunmadı [22, s. 400].

Məktəb və mədrəsələr çarizmin Qafqazdakı siyasətinə mütləqiyyətə sadıq məmurlar hazırlamaqda hökumətin tələblərinə cavab vermədiyinə görə dövlət onların yenidən qurulması məsələsinə biganə yanaşması milli-dini məktəblərin əhəmiyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarırdı. Belə ki, milli-dini məktəblər 1848-ci və 1853-cü illər məktəb əsasnamələri ilə məktəblər direksiyasına tabe edilmiş [16, s. 31] bu qurum isə həmin məktəblər haqqında yalnız və yalnız məlumat toplamaqla kifayətlənirdi. 1848-ci il əsasnaməsinə görə xüsusi sərəncamı verilənədək milli-dini məktəblər mövcud vəziyyətdə saxlanılır və Qafqaz «məktəbləri raisinin bu məktəblərə təsiri, yalnız yerli raislər vasitəsilə hər il həmin məktəblərin miqdarı, burada işləyən müəllimlərin adları və şagirdlərin sayı haqqında məlumat tələb etməklə məhdudlaşır» [23, s. 54].

Şimali Azərbaycan işğal edildikdən sonra buranın idarəçiliyinə dəvət olunmuş rus məmur ordusu uşaqları üçün rusdilli məktəbləri açmaqla, həmin məktəblərə yerli imkanlıların uşaqlarının qəbul edilməsi ilə həm onları öz tərəfinə çəkmək, həm də yeni nəsli ruslaşdırmaq siyasətindən çıxış edən çarizm bu sahədə ekperiment xarakterli bir sıra layihələr həyata keçirmişdi. Bütün diqqət həmin siyasətin reallaşdırılmasına yönəldiyindən, milli-dini məktəbləri məsələsinə «bir qədər gec» baxmalı olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. 5. Тифлис, Типография Главного управления Наместника кавказского, 1873. –1170 с. / док. 1068, с. 952
2. Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. т. 6, ч. 1. Тифлис, Типография Главного управления Наместника кавказского, 1874. –941 с. / док. 174, с. 134; док. 193, с. 143; Əhmədov H.M. Seçilmiş əsərləri. s.14
3. Кавказский календарь на 1890 г. Тифлис 1891, приложение №2, с. 4
4. Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. 7. Тифлис, Типография Главного управления Наместника кавказского, 1878. –994 с. / док. 69, с. 62, док 67, с. 97-99, док. 73, с. 66, док. 74, с. 68, док. 272, с. 317, док. 273, с. 318, док. 262, с. 313, док. 262, с. 315
5. Высочайшее утвержденное положение о Закавказских училищах. Полное Собрание Законов Российской Империи. 1829, ст. 3060
6. Sankt-Peterburqdakı RDTA, f. 733, siy. 82, iş 22. v. 78, arx, iş 64. v. 2, arx, iş 128, v. 1 və arx, iş 65. v. 121 arx, iş 154. v. 1 arx.
7. Qocayeva-Məmmədova G. Gürcüstan azərbaycalılarının təhsili tarixi. Tbilisi, Qlobal-Print, 2002. I hissə. 100 yaşlı məktəblər. –95 с.
8. Журнал Министерства народного просвещения. 1835, часть 6, отдель 1, с. 182
9. Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. 8. Тифлис, Типография Главного управления Наместника кавказского, 1881. –1009 с. / док. 67, с. 97, док. 249, с. 338
10. Əhmədov H. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. 5 cildə. I cild. XIX əsrdə Azərbaycanda məktəb təhsilinin inkişafı tarixinə həsr edilmiş əsərlər. Bakı, Elm; ABU, 2003. –500 s. / s. 14, s. 38, s. 176
11. Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков. Баку: Азернешр, 1966. 218 с. \ с. 132-133
12. Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. 9. Тифлис, Типография Главного управления Наместника кавказского, 1883. –1013 с. / док. 103, с. 125, док. 104, с. 126; Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. 10. Тифлис, Типография Главного начальствующего гражданскую частью на Кавказе, 1885. –938 с. / док. 104, с. 127, док 233., с. 857
13. Журнал Министерства народного просвещения. 1849, часть 41, отдель 1, с. 26, с. 32, 33
14. Евангулов Г.Г. Местная реформа на Кавказе. с. 16; Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков. с. 141
15. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycanda məktəbləri. Bakı, Maarif, 1985. –299 s / s. 15, s. 61-62
16. Журнал Министерства народного просвещения. 1853, часть 80, отдель 1, с. 50, с. 59, с. 89 часть 30, с. 31
17. Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. 12. Тифлис, Типография Главного начальствующего гражданскую частью на Кавказе, 1904. –1552 с. / док. 114, с. 189
18. Модзалевский Л. Ход учебного дела на Кавказе с 1802 по 1880 гг. Тифлис 1880. с.40
19. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т. 2, СПб., 1864, отдел 1, № 346, приложение, с. 23; т. 2, отдел 2, № 1076, приложение, с. 56; т. 3, СПб., 1865, № 1318, приложение, с. 88-90
20. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т. 2, СПб., 1864, отдел 2, № 1318, приложение, с. 91
21. Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. 2. Тифлис, Типография Главного управления Наместника кавказского, 1868. –1238 с. / док. 1101, с. 565
22. Колониальная политика российского царизма. Ч. 2, с. 308-309, с. 400
23. Məhərrəmov Z. İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik (1800-1902-ci illərdə ədəbi-mədəni mühit). Bakı, Nurlan, 2010. –320.

ГЮЛАРА АЛВАН КЫЗЫ АЛИЕВА
*Старший преподаватель Гянджинского
Государственного Университета*
e-mail: gularaalvan@gmail.com

В 20-х годах XIX века царская Россия после завершения оккупации Южного Кавказа столкнулась с серьезными проблемами в сфере управления этого края. В данной статье повествуется о том, как после подчинения Южного Кавказа, в том числе и Северного Азербайджана силой оружия, Царская Россия начала делать попытки укрепления невоенным путем посредством колониальной образовательной политики. Становится ясно, что в применяемых положениях об образовании экспериментального характера на самом деле преследовалась цель подготовки верных царизму местных чиновников и под названием реформ претворялась в жизнь политика русификации.

GULARA ALVAN KYZY ALIYEVA
Senior Lecturer at Ganja State University
e-mail: gularaalvan@gmail.com

The tsarist Russia encountered serious problems in administering the South Caucasus in 1820s when it completed the occupation of the region. The current article narrates the attempts of the tsarist Russia to fixate its position in the region via non-military measures inclusive of colonial educational policies following the military occupation of the South Caucasus including Northern Azerbaijan. The article reveals that the application of the experimental educational regulations in fact aimed at training the officials loyal to the tsarist regime and the actual politics of russification was conducted under the mask of these reforms.

Rəyçilər: t.e.d., dos, E.Ə.Aslanova, t.e.d., prof, H.H.Sadıqov, t.e.d. Q.Ə.Əliyev
Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasının 11 noyabr 2011-ci il tarixli iclasının
qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 03)